

Het leger en de politiek tijdens de Franse revolutie

Michiel van Os

I Inleiding

De jaren 1789-1795 zijn voor Finer de incubatieperiode van de Nieuwe Tijd in die zin, dat toen de voorwaarden vervuld werden die het de militairen later mogelijk maakten te interveniëren. Die voorwaarden zijn: 1. Professionalisering van het leger; 2. Nationalisme; 3. Volkssouvereiniteit; 4. Nationale volkslegers; 5. Motivering van onafhankelijkheidsbewegingen: dekolonisatie leidend tot een veelvoud van nationale staten. Ik begrijp deze voorwaarden zo, dat zij enerzijds de militairen apart stellen, zodat behartiging van hun groepsbelang hen in botsing kan brengen met de politieke leiding en dat zij anderzijds zorgen voor een zodanige verankering van het militaire element in de maatschappij, dat de legerleiding er een motief aan kan ontleen voor het volksgeheel op te treden. Het anderzijds neutraliseert dus, desgewenst, het enerzijds.

Helemaal consistent zijn zijn beschouwingen over de betekenis van de Franse revolutie ten deze overigens niet, want op p. 198 (van de Penguineditie) neemt hij het gezegde over de professionalisering van het leger in zoverre weer terug, dat de "verdienste" daarvoor nu toegewezen wordt aan Pruisen, waar Stein en Scharnhorst in 1808 de officiersrang principiëel koppelden aan bekwaamheidskriteria. Eén van de bedoelingen van dit artikel is om aan te tonen, dat deze uitwijkmanoeuvre onnodig en als verklaring te simpel, want te "evenementieel" is. Belangrijker is wellicht dat het begrip "professionalisering" hier door Finer met vakbekwaamheid gelijk gesteld lijkt te worden (waar het eigenlijk nooit aan ontbroken

heeft), terwijl het vooral op de pláats die het militaire element binnen de maatschappij inneemt, aankomt. En ten deze zou ik noch 1789 noch 1808 als het jaar waarin een kritische drempel overschreden werd, willen aanwijzen (1).

Over de interventies van het leger tijdens de Franse revolutie zelf laat Finer zich betrekkelijk summier uit. De gebeurtenissen ten tijde van het Directoire (1795-1799), toen het leger verschillende malen interveniëerde, worden beschreven en de revolte op 12 juli 1789 van één regiment, de Gardes Françaises, wordt gememoreerd (pp. 194-195).

De interventies van 1795-1799 beantwoorden uitstekend aan zijn model, want het Directoire, als regime, schortte het aan een vaste verankering in de maatschappij, terwijl het leger veel prestige genoot. Door het politieke gebruik dat de regering bij herhaling van het leger maakte, werd het de generaals wel heel makkelijk gemaakt de politieke arena te betreden. Onenigheid over kwesties die ook het leger zelf raakten, gaven verder gereede aanleiding. De ontknoping op de 18e Brumaire verrast dan ook in het geheel niet, al zou men kunnen stellen dat Napoleon zich een bekwaamer politicus heeft getoond dan met de doorsnee interveniërende generaal het geval is.

Over het hoe en het waarom van het optreden van de Gardes Françaises op 12 juli 1789 deelt Finer niets mee, behalve dat deze revolte een machtsvacuüm veroorzaakte waardoor het mogelijk werd dat het opstandige volk de straten van Parijs beheerste en de revolutie van journee tot journee voortstuwde. Pas in 1795, toen het leger nieuw geconstitueerd was, kwam hieraan een einde: het "viert" zijn reëntree in de politiek met het neerslaan van de opstand van Vendémiaire 1795, aldus de weg vrij makend voor het Directoire.

Nu kan deze voorstelling van zaken, zoals blijken zal, wel enige in- en aanvulling gebruiken. Toch is dit niet de reden dat ik juist het leger dat de revolutie ingaat (let wel, niet identiek aan Napoleons interventieleger, maar er niet zo essentiëel van verschillend als men wellicht zou denken),

voor een nadere beschouwing heb uitgekozen. Wat mij nuttig leek, was de beantwoording van de vraag, waarom eigenlijk het leger in 1789 de revolutie niet in de kiem gesmoord heeft, hierbij overwegend dat in tijden van revolutie het niet-interveniëren van het leger even belangrijk is als het wel-interveniëren. In de slotparagraaf zullen aan onze bevindingen enige conclusies verbonden worden ten aanzien van de bruikbaarheid van Finer's model (2).

II De positie van het leger onder het Ancien Régime

De differentiatie van het economische, sociale en politieke leven in de vroege Nieuwe Tijd heeft geleid tot professionalisering van het oorlogsbedrijf en tot een begin van isolering van de militair in het maatschappelijk bestel.

Aspecten van dit proces zijn:

- gebruikmaking van huursoldaten in plaats van het gewapend gevolg van leenmannen en/of burgermilities (vanaf de 15de eeuw);
- verwetenschappelijking van de oorlogvoering (eind 16de, begin 17de eeuw, Maurits, Gustaaf Adolf);
- organisatie van een defensie-apparaat: staand leger en ministerie (Louvois onder Louis XIV);
- tendens de militaire carrière als een beroep te zien, zij het een beroep te reserveren voor de landadel, met als resultaat: scheiding tussen civiel en militair waarbij, in Frankrijk althans, het civiele element duidelijk de voorrang heeft boven het militaire (18de eeuw).

Spreeken over "het" koninklijke leger aan de vooravond van de Franse Revolutie verhult de interne verdeeldheid ervan. In ieder geval moeten het officierscorps en de manschap afzonderlijk behandeld worden.

Het officierscorps was overwegend adellijk van samenstelling. Wel ontbrak het niet-adellijke element niet geheel (ongeveer 10% in de tweede eeuw helft): op grond van hun technische kennis of op grond van langjarige dienst konden ook derde standers een aanstelling krijgen, maar deze mogelijkheid werd naar 1789 toe zeker niet verruimd en de hogere rangen bereikten zij in het geheel niet.

De ethos van het officierscorps was derhalve adellijk. Homogeen was het corps echter allerminst: de hogere officieren behoorden in overgrote meerderheid tot de noblesse presentée, de aan het hof voorgestelde getitelde adel. Dit hinderde de provinciale adel die een loopbaan in het leger als zijn levensvulling beschouwde, buitengewoon. Het reeds eerder gesignaleerde professionaliseringsproces werd onder invloed van de nederlaag in de zevenjarige oorlog sterk bevorderd. Positief kwam dit tot uitdrukking in verruiming van de scholingsmogelijkheden (negatief in beklemtoning van het adellijk karakter van de leger-carrière). De in 1751 opgerichte Ecole Militaire te Parijs werd in 1776 tot een hogere school verheven, gevoed vanuit twaalf provinciale militaire scholen. Daarnaast werd ook de gelegenheid geopend ervaring op te doen in het veld (dienst als gewoon soldaat en onder-officier): een vorm van on-the-job-training. In 1776 werd tevens de mogelijkheid een officiers-titel te kopen aan banden gelegd met de bedoeling hieraan op de duur definitief een einde te maken. Het professionaliseringsproces werd echter ernstig afgeremd door de onvoldoende bezoldiging van de officieren, resulterend in regelmatige, langdurige afwezigheid op "thuis" de zaken van het landgoed te kunnen behartigen.

De manschap (ca. 156.000 man in 1789) had in meerderheid aan de vooravond van de revolutie vier jaar of meer gediend; 15% van de infanteristen had zelfs oorlogservaring. Deze veteranen en een kader van al even ervaren onder-officieren verzorgden de training en instructie van de troep. De manschap diende op basis van vrijwilligheid en werd gerecruteerd door speciale recruteringsseenheden uit het regiment zelf of door beroeps-recruteurs die een bonus voor iedere aangebrachte soldaat ontvingen. Hierbij werd soms van onoirbare middelen gebruik gemaakt. Een onevenredig groot deel van de recruten kwam uit het Noorden en Oosten van Frankrijk. Behalve de geëxponeerde ligging van deze gebieden speelde als factor ook mee de voorkeur voor mannen van een behoorlijke lichaamslengte. Van de 91 niet-Zwitserse infanterie-regimenten waren er 12 buitenlands; toch was slechts 8% van de manschap in deze 91 regimenten niet-Frans. Wel

bestonden de Zwitserse regimenten voor 3/4 uit Zwitsers - zij namen een relatief aparte positie in. Voor zover wij kunnen nagaan was het stedelijk element onder de manschap proportioneel sterker vertegenwoordigd dan het landelijk. Dit geldt in sterkere mate nog voor de onder-officieren: heel Frankrijk - 19% in gemeenschappen van 2000 inwoners of meer; manschap infanterie - 35%; korporaals dito - ruim 40%; sergeants dito - ruim de helft. Het boeren-element was sterk ondervertegenwoordigd: 20-25%; daarentegen het ambacht oververtegenwoordigd: 60%; 10-15% had een sociale achtergrond, hoger dan dat van het menu peuple: het merendeel daarvan kwam uit kringen van lagere ambtenaren en dergelijke - vooral onder de sergeants was deze groep relatief sterk vertegenwoordigd. Gemiddeld 1/5 van de manschap mocht per jaar voor een periode van 6½ maand met verlof. Mede hierdoor was het isolement van de manschap binnen de (on-militaire) 18de eeuwse maatschappij niet absoluut.

Vanuit het perspectief van de Revolutie moet een cruciale betekenis toegekend worden enerzijds aan de zojuist beschreven sociale samenstelling van het leger, anderzijds aan de afstand tussen officierscorps en lagere rangen plus manschap. Deze afstand was een gevolg van de mentaliteit der officieren, het veelvuldig en langdurig absenteïsme onder hen, en tenslotte de ruwe bejegening (discipline) die de manschap zich moest laten welgevalen.

III De relatie tussen militaire en civiel-bestuurlijke instellingen

Voor de Franse 18de eeuw kan over de verhouding tussen militaire en civiel-bestuurlijke instellingen samenvattend opgemerkt worden:

- a) De scheiding heeft zich voltrokken: er is een apart ministerie voor defensie.
- b) Het primaat ligt bij de civiele instellingen: het defensie-beleid wordt bepaald vanuit de algemene politiek en niet andersom.
- c) In de tweede eeuwheft is het beleid gericht op hervorming en modernisering van het leger: Belle-

Isle, Choiseul, Saint-Germain, de Ségur.

- d) Deze hervormingen hebben het officierscorps niet volledig bevredigd en werkten soms averechts. Bovendien streken zij de derde stand tegen de haren in.

Symptomatisch hiervoor is het wedervaren van Saint-Germain en De Ségur. Saint-Germain (1775-1777) kwam met een reeks hervormingen die alle wezen in de richting van professionalisering en modernisering: afschaffing (op termijn) van de veilbaarheid van het militaire ambt, uitbreiding en reorganisatie van de opleidingsmogelijkheden, vermindering van het aantal compagnieën per bataillon (dus minder officieren: er waren er te veel), vermindering van het aantal troepen voor exclusief ceremonieel gebruik, en tenslotte matiging (over het algemeen) van disciplinair toe te dienen straffen. Hij bevredigde niemand, zelfs de manschap niet (want hij voerde een "Pruisische" straf in); de afschaffing van de veilbaarheid viel slecht bij de rijken; de reductie van het aantal compagnieën bij de provinciale adel en van het aantal ceremonieële troepen bij de hofadel. Dus werd Saint-Germain ontslagen: een voorbeeld van beïnvloeding van de regering door het uitoefenen van pressie op de koning, c.q. hofintriges. Maar niet een duidelijk geval van militaire interventie, ook niet in één van Finer's mildere vormen.

De Ségur vaardigde 22 mei 1781 een sedert berucht geworden decreet uit, waarbij het bezit van vier adellijke kwartieren verplicht werd gesteld voor ieder die rechtstreeks naar de officiersrang dong. Dit kwam de oude, provinciale noblesse d'épée in het gevlei en stond, uit de aard der zaak, averechts op het streven naar modernisering en professionalisering, al beschouwde juist de begunstigde groepering de militaire loopbaan als haar levensweg. Deze groepering had dan ook gaarne een tweede bepaling opgenomen gezien: de voorvaderen zouden ook gediend moeten hebben. Zóver kon De Ségur echter niet gaan met het oog op de hofadel en de al even invloedrijke noblesse de robe. Een neven-effect van dit decreet was dat voor derde-standers een militaire carrière ten zeerste bemoeilijkt werd: zij moesten helemaal van onderen op beginnen. In

de Cahiers de Doléances van 1789 figureerde het decreet van De Ségur dan ook prominent als bourgeois-grief. Op de beroeps-onderofficieren zal de uitwerking navenant geweest zijn, want het aantal jaren dat doorlopen moest worden alvorens ... was niet gering.

IV Het koninklijke leger in de revolutie

De 18de eeuw stond bol van het protest tegen de politiek van de regering. Het orgaan van de oppositie was een goed gearticuleerde publieke opinie; het instrument de effectief obstructie plegende Parlementen (3) alsmede, van tijd tot tijd, meer volkse bewegingen van het hongerrel-type. Al hadden ook de militairen hun grieven, vóóran stonden zij in het oppositie-front niet.

Door het de regering onmogelijk te maken op eigen hand de financiën te saneren heeft de oppositie, en daarin prominent de adel, het bijeenroepen van de Staten-Generaal afgedwongen. Voor de adel een ware Pyrrhus-overwinning, naar zou blijken, want de adellijke voorrechten niet minder dan de koninklijke prerogatieven werden door de woordvoerders van de derde stand die nu het initiatief overnamen, aangevochten. Geen wonder dat weldra een toenadering tussen koning en adel tot stand kwam. Voorlopig echter was het woord aan de derde stand die erin slaagde de beginselen van een nieuwe orde constitutioneel vast te leggen. Deze rechtsorde is slechts formeel door de koning en zijn entourage aanvaard, in afwachting van betere tijden. Anderzijds zorgden nieuwe tegenstellingen, ten dele klasse-tegenstellingen, voor voortdurende beweging, zodat er voorlopig van een stabiel politiek klimaat nog geen sprake kon zijn.

Het spreekt vanzelf dat telkens opnieuw de vraag gesteld werd of van het leger gebruik gemaakt zou worden om in te grijpen, in de eerste plaats natuurlijk ten behoeve van een herstel van de oude orde - die van vóór 1789. Reeds de mogelijkheid is een machtige stimulans gebleken voor de revolutionaire dynamiek: het "complot aristocratique" als agens van de revolutie. Het gaat hierbij om meer dan een

spookbeeld: van tijd tot tijd zijn troepen bijeengebracht met het oogmerk ze in contra-revolutionaire zin te gebruiken, in juli 1789 (waarschijnlijk) en, in samenhang met de vlucht van de koning, in juni 1791 (zeker).

Nadat de koning op 23 juni 1789 te kennen gegeven had van bepaalde hervormingen niet gediend te zijn, werd eind juni de troepenmacht, in de buurt van Parijs gestationeerd, aanzienlijk opgevoerd. Maar een contra-revolutionair gebruik is hiervan uiteindelijk niet gemaakt. De officieren hebben, toen het erop aankwam, het niet aangedurfd hun manschap waarvan zij vreesden dat zij gemene zaak met het opstandige volk zouden maken, in te zetten. De afstand tussen hen en de troep zal hen onzeker gemaakt hebben en hen het gevoel gegeven hebben hun greep kwijt geraakt te zijn. Terecht? Er is ongetwijfeld door de revolutionairen op de soldaten ingepraat en zonder uitwerking is dit niet gebleven, getuige vooral de blijken van insubordinatie en rebellie, gegeven door het regiment Gardes Françaises. Daar staat tegenover dat het (Duits sprekende) regiment dat op dezelfde 12de juli wel ingezet is en tegenover het Parijse volk kwam te staan, de onvriendelijke confrontatie doorstaan heeft en later, ongetwijfeld mede als gevolg van deze ervaring, in het contra-revolutionaire kamp terecht is gekomen. Hoe het ook zij (4), waarschijnlijk is dit de laatste gelegenheid geweest voor een interventie in contra-revolutionaire zin met kans op welslagen. Daarna was de manschap hiervoor inderdaad te onbetrouwbaar.

Voor die onbetrouwbaarheid zijn verschillende indicaties. Genoemd kunnen worden:

- a) het meedoen van individuele soldaten aan het revolutie-gebeuren, als bijvoorbeeld de bestorming van de Bastille;
- b) min of meer massale deserties op belangrijke momenten - bijvoorbeeld 106 man van het regiment Vlaanderen op 6 oktober 1789;
- c) gevallen van insubordinatie.

De politieke achtergrond van de soldaten-opstandigheid in het tweede halfjaar van 1789 blijkt hieruit, dat 20 van de 21 gevallen van insubordinatie

(op een aantal van 83 keer dat troepen ingezet werden om de orde te bewaren) voorvielen tijdens rellen met een politiek karakter. "This tendency (schrijft Scott op p. 79) was to remain strong throughout the early Revolution. Line units were normally dependable in protecting food supplies, in repressing brigandage, in restraining anti-feudal disturbances, in the general maintenance of law and order, during religious disputes, and even when serving as military police against other soldiers, but political quarrels tended to divide the army as deeply and as severely as they did society at large. Certainly, political divisions frequently cloaked other issues, but even these were usually translated into terms of political loyalty. One had to be for or against the Revolution; all else followed".

In 1790 had ruim 1/3 van het leger in één of andere vorm met gevallen van ongehoorzaamheid te kampen. In 80% hiervan botsten officieren op manschappen. Hierbij ging het wel primair om interne aangelegenheden: het gebruik van legerfondsen, het recht op omgang met de burgerij, de handhaving van de discipline, maar deze conflicten werden naar de politiek toe vertaald in die zin bijvoorbeeld dat de officieren geassocieerd werden met "het" of "een" aristocratisch complot.

Juni 1791 deed de koning een vergeefse, slecht ge-coördineerde poging naar de grens te ontsnappen. De vlucht bleek het sein voor een massale desertie van de officieren: tegen het eind van het jaar waren plus minus 6000 van hen geëmigreerd (= ruim 60% van de officieren). Door deze desertie werd het proces van politisering van het blijvende deel, i.c. de manschap en de onder-officieren enorm gestimuleerd. De onder-officieren kregen en grepen hier een onverwachte kans: de weg naar promotie stond nu voor hen open; zij kozen beslist voor de revolutie. Van hun kant was dit niet louter een opportunistische keuze: de kloof in het leger vóór en in 1789 scheidde hen van de officieren en niet van de manschap. Zoals ook hun geografische en sociale achtergrond hen in de nabijheid van de revolutionairen bracht. Daartegenover legde hun onmiskenbaar professionele instelling

in deze buitengewone omstandigheden toch minder gewicht in de schaal. Aan de andere kant: de 3000 officieren die bleven, gaven er zodoende blijk van de militaire carrière primair te stellen en niet de trouw aan de koning of de voorrang aan de edelman te verlenen.

Hoezeer het leger al gerevolutioneerd was, werd Lafayette pijnlijk gewaar, toen zijn troepen 13 augustus 1792 (drie dagen na de bestorming van de Tuillerieën) weigerden een nieuwe eed op de koning en de wet af te leggen, zoals hij voorstelde. De kloof tussen de oude en de nieuwe orde bleek niet meer te overbruggen; men diende te kiezen tussen trouw aan de koning in wie zeker sedert Louis XIV (L'état, c'est moi) maar eigenlijk al in de Middeleeuwen (Jeanne d'Arc die de kroning van de Dauphin bewerkte) de nationale gevoelens van de Fransen een natuurlijk concentratiepunt hadden gevonden en trouw aan de natie alsmede aan de beginselen van de revolutie: vrijheid, gelijkheid, broederschap (Allons, enfants de la patrie, (...) Contre nous de la tyrannie/l'étendard sanglant est levé! zongen de vrijwilligers op weg naar het strijdtoneel en Kellermann, op het slagveld van Valmy, riep Vive la Nation! in plaats van Vive le Roi!). Een onvermijdelijke keus inderdaad, nu de koning ervan verdacht werd sympathiek te staan tegenover de naderende vijand, zo niet erger.

Lafayette, held van twee werelden toch - daarvóór hielp hij de Amerikanen zich vrij te vechten van Englands dwingelandij - restte slechts de emigratie. In Parijs werd, één dag na Valmy, de Republiek uitgeroepen.

Het verhaal van het leger als koninklijk leger is hiermee wel verteld. Als léger bestond het echter nog wel degelijk, zij het in gehavende vorm als gevolg van de desertie der manschap (tot 1791) en van de officieren (vanaf 1791).

Als zodanig was het leger voorwerp van aanhoudende zorg óók van de revolutionaire of, wil men, wettige regering. Zorg in die zin dat de Assemblée beducht was voor contra-revolutionaire en ultra-radicalere revolutionaire militaire activiteiten beide. Het-

geen resulteerde in een ambivalente politiek tegenover het probleem van insubordinatie. Positiever werkte de bemoeienis van Constituante en Législative met de inrichting van het leger als zodanig: de hervorming van het leger in humanitaire en rationele zin werd ter hand genomen. De draad die Saint-Germain in 1776 had moeten laten vallen, werd weer opgepakt en ditmaal konden barrières gesloopt worden die in het kader van het Ancien Régime niet genomen konden worden. Hiermee werd een forse stap verder gezet op de weg van professionalisering van het leger.

Vanaf 1791 moest rekening gehouden worden met de eventualiteit van een oorlog. Dit terwijl het leger onvoldoende was. Een eerste poging tot organisatie van een leger voor het verrichten van hulpdiensten, januari 1791, mislukte echter. Daarom werd vervolgens een beroep gedaan op de Nationale Gardes om, voor één campagne, op aantrekkelijke voorwaarden vrijwilligers te leveren; 100.000 man, waaronder vele ex-soldaten, meldden zich. Ook het leger zelf trok in 1791 op grote schaal nieuwe recruten aan (50.000 man).

Toen de oorlog uitbrak, april 1792, bleek dat het herstel nog niet voltooid was: nederlagen waren het gevolg. Opnieuw werden vrijwilligers oproepen; daarnaast werd de departementen de verplichting opgelegd recruten te leveren voor het gewone leger. Door de komst van zoveel nieuwe soldaten (70.000 in 1792) was het verschil tussen vrijwilligers- en beroepsseenheden niet buitengewoon groot: het beroepsleger van 1792 was jonger en onervarener in doorsnee dan dat van 1789. Maar september 1792 bewezen vrijwilligers en beroepsmilitairen beide bij Valmy hun waarde: gezamenlijk werden zij daar Brunswijk af.

Hiermee begint een nieuwe periode in de geschiedenis van het Franse leger: het krijgt de taak de revolutie tegen de vijanden van binnen en vooral die van buiten te beschermen en zal die rol met glans vervullen. Aan de strijd aan het politieke front, waar de inzet is: waarheen? en tot hoever? nam het in mindere mate deel dan in de jaren 1789-1792. De samensmelting van beroepsleger en vrij-

willigers-eenheden alsmede de levée en masse, waartoe de Convention in februari 1793 besloot, stelde aan dit proces van professionalisering toch weer een limiet: in laatste instantie was "la démocratie en armes" - het volk onder de wapenen. Ook dit is een basis voor het ingrijpen van de militairen in 1795 en volgende jaren geweest.

V Conclusie

Het resultaat van de voorafgaande paragraaf kan als volgt samengevat worden: op kleine schaal zijn er bij herhaling door legereenheden politieke stellingen betrokken en grootscheepse interventies, in contra-revolutionaire zin, zijn althans beraamd. Het één en het ander heeft de politieke situatie diepgaand beïnvloed. Met Finer's schema echter, anders dan dit voor de periode van het Directoire het geval is, komt men ter verheldering van de gestie van het leger niet ver. Lettend op het begrip politieke cultuur, waaraan Finer de militaire interventie relateert, is men te meer geneigd te zeggen: dit komt omdat het om tijden van revolutie gaat. Van het begrip politieke cultuur immers is een belangrijk bestanddeel het legitimizeits-principe. Welnu, is niet één van de kenmerken van een revolutionaire situatie dat er twee legitimizeits-principes zijn die om de voorrang strijden al zal er formeel op ieder bepaald moment slechts één gelden? Met als gevolg dat de graad van politieke rijpheid zich niet nader laat bepalen, tenzij men redeneert 1 (legitimizeitsprincipe 1) minus 1 (legitimizeitsprincipe 2) = 0 (laagste niveau van politieke cultuur), dus alles op het gebied van interventie is mogelijk? Maar deze simpele reken-som verdiept ons historisch begrip (van de Franse revolutie) of ons politicologisch inzicht (in het verschijnsel militaire interventies) niet of nauwelijks. Veel meer is dit het geval wanneer we de problematiek van het koninklijke leger relateren aan de maatschappelijke structuur van het Ancien Régime. Er is allereerst een nauw verband aanwijsbaar tussen de hiërarchische opbouw van het leger en de sociale gelaagdheid van het Ancien Régime: de breuklijn in de maatschappij tussen geprivilegieerden en niet-geprivilegieerden correspondeert

met die tussen manschap (inclusief de onder-officieren) en de officieren in het leger. In de tweede plaats hebben manschap en lager kader punten van overeenkomst qua sociale en geografische herkomst met die elementen die de daadwerkelijke revolutionaire aktie zullen dragen. Eén en ander resulteert in een divergerende houding tegenover de revolutie: de officieren opteren voor één, het lagere kader en de manschap voor het alternatieve legitimiteitsprincipe. Een politieke keuze, inderdaad, maar sociaal geïndiceerd (5).

Noten

1. Met Finer ben ik van oordeel dat vóór 1789 militaire interventies onder heel andere voortekenen plaats vonden dan in de 19de en 20ste eeuw het geval is. Onder andere omdat de scheiding van militaire en civiele sfeer, althans aan de top, zich pas laat voltrokken heeft. Aan het eind van de veertiger jaren van de 17de eeuw bijvoorbeeld heeft de Fronde-beweging het in Frankrijk Mazarin en de minderjarige Lodewijk XIV knap lastig gemaakt. In de Fronde speelde Condé, een vermaard legeraanvoerder, een grote rol. Zijn insubordinatie moet echter vooral begrepen worden als het verzet van één van de voornaamste edelen van Frankrijk tegen het absolutistische streven van de Franse koningen.

Als complicerende factor komt hier voor de vroege Nieuwe Tijd nog bij het optreden van huurlegers die van tijd tot tijd interveniëren. Factoren die hierbij van invloed zijn, zijn 1. De omvang van de staat die hen in dienst neemt; 2. De financiële structuur van de staat die hen benut; 3. De wijze waarop zij ingezet worden: als onderdeel van de strijdmacht of als zelfstandig leger; 4. De persoonlijkheid van de aanvoerder.

2. Daar de door Finer genoemde literatuur wel wat verouderd is, zij de belangstellende lezer gewezen op de modern opgezette *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, uitgegeven door de Editions du Seuil in de serie Points. De eerste vijf delen, alle verschenen in 1972, zijn relevant: M. Vovelle, *La chute de la monarchie, 1787-1792*; M. Bouloiseau, *La république jacobine, 10 août 1792 - 9 thermidor an II*; D. Woronoff, *La république bourgeoise de Thermidor à Brumaire 1794-1799*; L. Bergeron, *L'épisode napoléonien. Aspects intérieurs*

1799-1815;

J. Lovie/A. Paulluel-Guillard, *L'épisode napoléonien. Aspects extérieurs.*

Voor de periode van het Directoire verder nog:

G. Lefebvre, *La France sous le Directoire (1795-1799).*

Édition ... présentée par J.R. Suratteau met een Mise à jour bibliographique en een état des questions (1977).

Een eerste oriëntatie in de militaire problemen geeft J.P. Bertaud, "Voies nouvelles pour l'histoire militaire de la révolution", in: *Annales historiques de la révolution française* 47 (1975), pp. 66-94.

De paragrafen 2, 3 en 4 steunen vooral op:

A. Corvisier, *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789* (1976);

D.D. Bien, "La réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée", in: *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 29 (1974), pp. 23-48 en 505-534;

S.F. Scott, *The response of the royal army to the French revolution* (1978);

J.P. Bertaud, *Valmy: la démocratie en armes* (1970).

Bertaud bereidt thans een grote these over de soldaten van het jaar II tot het jaar VIII voor, die het onderzoek ongetwijfeld een stuk vooruit zal helpen.

3. De twaalf Parlementen zijn primair gerechtshoven; hun politieke functie is een afgeleide; de reikwijdte ervan werd in de tijd zelf sterk omstreden.
4. Zie voor een gedetailleerd verslag van deze episode J. Godechot, "La prise de la Bastille, 14 juillet 1789", in de serie *Trente journées qui ont fait la France*, Paris 1965, in zondeheid pp. 226-240.
5. Het politiseringsproces van het menu peuple, de gewone man maar niet de proletariër, in dezelfde periode is door G. Rudé bestudeerd, o.a. in *The crowd in the French Revolution* (1959). Uitgangspunt zijn economische motieven als vooral de prijs van het brood.

In het toegevoegde hoofdstuk geeft Finer toe lichtvaardig uitgegaan te zijn van "het" leger als eenheid. Maar gevallen waarbij de scheidslijn tussen manschap en officieren loopt, noemt hij zeldzaam. Dan wel van uitzonderlijk belang!